

פתח דבר

ספר "הלכות גדולות"

בשמחה רבה וברגשי קודש מעלים אנו בזה על שלחנם של מלכים ושרים – רבנן ותלמידיהון מהדורה מחודשת שימושית ומדויקת, של אחת היצירות החשובות – ואולי החשובה והקדומה ביותר בספרות ההלכה של הגאונים, ספר "הלכות גדולות", הוא מקור ההלכה רם המעלה הנודע, אשר חובר ע"י אחד מראשוני הראשונים כמלאכי ה' צבקות מובהר שבגאונים אב לחכמים וראש לנבונים [רבינו שמעון קיירא – לדעת הרמב"ם הרמב"ן ואחרים, ולדעת בעלי התוס' בכמה מקומות, והסמ"ג ועוד ראשונים – רבינו יהודאי גאון חיברו], אשר קיבץ ואסף ברוח קדשו וזרוע עוזו את כל ההלכות שנמצאו במשנה, תוספתא, ספרא, ספרי, מדרשי חז"ל, ותלמוד בבלי ומקומות מירושלמי, ובירר ליבן ותיקן הכל ע"פ קבלה, מחוברים ומסודרים כפי סדר ששת סדרי משנה.

בעל ההלכות האיר תבל באור תורתו, ומבאר מימיו שתו ראשונים ואחרונים מימיהם של הגאונים הראשונים, נזכר בהרבה מקומות בתוספות על הש"ס, וכל הפוסקים מביאים פסקיו ודעתו להלכה ולמעשה, וכפי המקובל בידינו מפיהם של ראשונים: "אשר כל דבריו דברי קבלה". ראה בתוס' חולין מד, א ד"ה כדי: "ובה"ג מפרש... ודבריהם דברי קבלה ויש לסמוך עליהם", וכ"כ הרא"ש בברכות פ"ד אות יד: "ונראה דסברי ה"ג... וכל דבריהם דברי קבלה ויש לסמוך עליהם", וז"ל מהרי"ק בסוף שורש קנ: "ומצורף כי כל דברי ה"ג דברי קבלה כמו שכתבו עליהם הפוסקים בכל מקום", וראה גם בשורש קס, ובשו"ת מהרי"ט ח"ב יו"ד ס"י יא כתב טעם לזה וז"ל: "ונודע לנו שכל דבריו דברי קבלה הם שכן קיבלו מהגאונים ומרבנן סבוראי ומרבנן דסוף הוראה, ובתשובת רב שמואל בר חפני גאון – שבשו"ת הגאונים מהדורת הרכבי ס"י שיב כתב: "ואנחנו נסמוך על שאמר בה"ג כי היה בקי בדבר הלכה וכוונתו לשמים", והש"ך ביו"ד ס"י כה סק"ב הוסיף: "וכמה פעמים מצינו שהתוס' וכל הפוסקים חששו לדברי בה"ג אפילו היכא דלא מסתברא טעמיה אפילו להקל מפני שכל דבריו דברי קבלה, וכ"ש כאן שהוא מחמיר ומסתבר טעמיה", ואף החיד"א נקט בלשון זו: "והרב פרי תואר כתב דלבה"ג שומעין דדבריו דברי קבלה" [ברכי יוסף ס"י טז סק"ג].

יש לציין כי עד להדפסתו היה החיבור נדיר ויקר המציאות, ולפיכך לא השתמשו בו כראוי לו רבים מהפוסקים. וכפי שכותב רבי אברהם שמעון טרויב – ראש"ט, בהקדמתו להגהותיו וחיידושו על ה"ג [דפוס ורשא תרל"ה]: "ואבקשה בזה מכבוד רבותי וחברי מבעלי ההוראה יצ"ו כי יאספו הספר הזה לביתם ומבלי ספק ימצאו בו חפץ הנדרש להוראה, כי למיעוט מציאותו וסתימות דבריו וסדרו לא השתמשו בו רבים מהפוסקים, וברור בעיני כי גם לפני מאור עינינו הב"י לא היה גוף הספר, ומהאחרונים מעט מאד המביאים דבריו, לבד הש"ך והמג"א, ורובם ז"ל לא היה הספר לפנייהם, ואי חזי להו הוי שמיע וסבירא להו".

אמנם ידוע כי הספר ה"ג משובש וחסר, וכמו שכתב הרמ"ע מפאנו בתשובותיו סימן לב: "דספר ה"ג שבידינו יש בו חסרונות הרבה" [והביא דבריו החיד"א ב"שם הגדולים", ברכי יוסף או"ח סימן תרמח אות א, "מחזיק ברכה" יו"ד ס"י מב אות ז]. ובספר "תבואות שור" סימן מח אות ד כתב: "אשכחנא דקמאי מיייתי משמיה דבעל הלכות גדולות בהפך ממה שנמצא בספר בעל הלכות גדולות שלפנינו, ונוסחאות דידן הוי כמתניתא דלא מיתניא בי רבי חייא ובי רבי אושעיא". ואילו בספר "שונה הלכות" שעל ספר "הלכות גדולות" לגאון רבי שלמה שלם מזכיר ומציין זאת בכמה מקומות בספרו, ראה בהלכות הדיינים שכתב: "וזה גם מורה באצבע שיש חסרונות הרבה בספרי הלכות גדולות אשר בידינו. הגאון רבי ירוחם פישל פרלא בחיבורו על הרס"ג כותב על ספר ה"ג: "וכאשר רבו ההוגים בו כן רבו גם הגהותיו ותיקוניו וכן פרצו גם סופריו ומעתיקיו וקלקוליו ונוסחאותיו השונות", וכן כותבים מחברים רבים אחרים, ומסוכמים הדברים אצל מרן בעל ה"חזון איש" (שביעית סימן ז סק"ד): "אין ספר בה"ג מוגה בידינו". למרות כל הנ"ל אין הדברים סותרים את שהבאנו בשם רבי אברהם שמעון טרויב, שכן בחלקים גדולים אשר בספר ניכר מתוך הלשון והענין שהדברים בהירים ומדויקים, ובפרט אחר שזכינו לכתבי היד

השוניים, להגהותיהם וביאוריהם של רבותינו גאוני ישראל, וכפי שבא הדבר לידי ביטוי במהדורתנו, שבדאי נתקיים בקטעים רבים "והיה העקוב למישור".

כפי המשתקף מתוך אספקלרית חידושיהם של ראש"ט ה"בן אריה" ויתר רבותינו המגיהים והמפרשים את דברי הבה"ג – הנדפסים בזה, הרי שספר הבה"ג נועד לא רק לפוסקים ובעלי הוראה כאמור, כי אם גם ללומדים העוסקים בעיון הסוגיות, אשר בעזרת המהדורה הנוכחית יוכלו לבנות ולהוסיף נדבכים באבני בניינה של ההלכה כהנה וכהנה, ומקום הניחו להם להתגדר בו, ואף להשלים מה שהתחילו רבותינו אשר דבריהם נדפסו במהדורתנו.

המהדורה הנוכחית

מטרתנו במהדורה אשר לפנינו היא, להביא בפני ציבור לומדי התורה ושוחריה את גוף דברי בעל "הלכות גדולות", בצורה מושלמת, שימושית, מדויקת, ומעוטרת בעיטורי האחרונים אשר עשו אזניים לתורתנו, ואשר דבריהם שולבו בחוצאה זו, להגדיל תורה ולהאדירה.

מהדורה זו מבוססת על דפוס וונציה ש"ח, בה נדפס הספר לראשונה. דפוס זה היה על שלחנו של הגאון רבי אברהם שמעון טרויב – ראש"ט, שהיה ראש וראשון למפיצי נוגה אורו של ספר ההלכות גדולות, ועליו כתב את הגהותיו הערותיו וחידושיו, ומסרם לדפוס בוורשא בשנת תרל"ה, שם נדפס הה"ג עם הערותיו, ועל הוצאת וורשא זו – המצויה כיום – כתבו את הגהותיהם הגאונים רבי יוסף זכריה שטרן – ריז"ש, ורבי ירוחם פישל פרלא – רי"פ.

לפנינו היה העותק של ה"ג מדפוס וונציה ש"ח ובשולי גליונותיו הגהות ראש"ט הנז' בכתב ידו, ועל פיו נערכה מהדורתנו הנוכחית – עם תיקונים הכרחיים בלבד – ראה להלן בהקדמה לראש"ט.

כמקובל בספרי ראשונים השארנו את הנוסח המקורי גם כאשר כמעט בכל הראשונים כתוב בצורה אחרת, כגון: "אינמי" – שמשמעותו או – בתיבה אחת, "דכתב" – במקום דכתיב, "דבעולם" – במקום דלעולם, "ואוודו" – במקום ואבדו, וכהנה דוגמאות רבות מספור הנחנו בצורתם המקורית המופיעה בו, והמתרגל בלשון בה"ג לא יופרע מהן כלל. כמו כן השארנו שינויי כתיב גם כאשר הם מופיעים בצורות שונות באותו ענין עצמו, כגון: להחם – להחיס, בהו – בהי, כחלה – כיחלה, לך – ומאידך, את אותם שינויים שנעשו מחמת הצנזור ביטלנו לגמרי.

בכדי להקל על הלומד והמעין חילקנו את הספר לקטעים ענייניים, ריבוי הקטעים במקומות רבים נובע מאי־השיטתיות בסדרו של בה"ג, ויש להתייחס לכך בעת החיפוש בדבריו. פיסקנו את הספר בסימני פיסוק מתאימים – כפי המקובל כיום, השלמנו תיבות חסרות, ופתחנו את רוב ראשי התיבות הבלתי שכיחות שהיו בדפוסים הקודמים של הה"ג, וכמו"כ הוספנו מראי מקומות ומקורות לתנ"ך, ש"ס, ושאר חיבורי קדמונינו, וכן ערכנו מפתח מקורות מפורט לספר. מראי המקומות לש"ס ולשאר חיבורי התנאים נלקחו ממה שרשם ראש"ט בצדי הגליון הנזכר, ונכתבו תמיד במקום שהוא ציין, וכפי שהוא ציין, למרות שמופיעים בעוד מקומות אחרים בש"ס. במקומות שראש"ט לא הראה להם מקום, הוספנו מראי מקומות מתוך הגהותיהם של הגאונים בעל "בן אריה" ורבי עזריאל הילדסהיימר – רעז"ה. כאמור הוספנו גם מפתח מקורות – אשר בספר כמו ה"ג אשר סדר הלכותיו אינו מתאים בעקביות – כמו הרי"ף – לסדר הש"ס, ואינו ערוך בשיטתיות, ולעתים קרובות נכנסו לענין מסוים הלכות ומובאות מעניינים אחרים שלא במקומם – יש למפתח מסודר חשיבות מיוחדת.

מנין המצוות לבה"ג

נחלקו הראשונים ורבו הדעות במנין המצוות בכלל. אלו שדנו בהרחבה במנין של בה"ג בפרט, הם הרמב"ם בספר המצוות והרמב"ן בהשגותיו שם, וכן הרשב"ץ בביאורו "זוהר הרקיע" על אזהרות רבי שלמה בן גבירול. יש בין מוני המצוות לראשונים שנקטו כשיטת בה"ג בשלמות, הלוא הם אזהרות רבינו אליהו הזקן גיסו של רב האי גאון, אזהרות רבינו יצחק בר ראובן אלברגלוני שחי בזמן הרי"ף, אזהרות רבינו שלמה בן גבירול שחי בזמן הרי"י מיגאש (תלמיד הרי"ף), אזהרות המיוחסות לרבינו שמשון (שנחלקו

האחרונים בזהותו). ויש ראשונים המבוססים על בה"ג אבל עם שינויים, הלוא הם רב סעדיה גאון בספר המצוות שלו, רבינו אליעזר ממץ בספר היראים ורב חפץ בן יצליח בספר המצוות שלו.

הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות כותב שמנין הבה"ג הוא משובש. אף הרמב"ן ששם מטרה לו בהשגותיו על סהמ"צ להציל את בה"ג, כותב בכמה מקומות [סוף שורש ראשון, סוף שורש שלישי, שורש י"ד] שחשבונו של בה"ג לא נתברר. הרשב"ץ בהקדמתו לביאורו "זוהר הרקיע" כותב: "אבל המנין שתפש הגאון [בעל ה"ג] בזה הוא נעלם לא ירדו לסוף דעתו בזה... והוא נעלם מאוד". רבי שלמה כהן בביאורו "נתיב מצוותיך" על אזהרות רבי יצחק בר ראובן אלברגלוני כותב בהקדמתו: "ונמצא שאעפ"י שהבה"ג הוא גאון מהגאונים ע"ה לדברי הכל, דרכו במנין המצוות נשגבה מעיני החכמים, ואעפ"י שאין משיבין את הארי אחרי מותו, ובודאי שהבה"ג ז"ל יש לו מה להשיב על כל תפיסות הרמב"ם ז"ל והותר, מ"מ השתא מיהא נעלמה ונשגבה דרכו מעין כל חכם".

הגרי"פ פרלא בביאורו לסהמ"צ לרס"ג מנסה להגן על בה"ג וכך כותב (בחי"ג עמ' 202): "וכל זה יען כי מאז ימי הגאונים ז"ל ואחריהם זמן רב לא היה ספר כולל הלכות גדולות ומרובות כספר הלכות גדולות והיו דורשיו רבים וידי הכל ממשמשות בו, וכאשר רבו ההוגים בו, כן רבו גם הגהותיו ותיקוניו וכן פרצו גם סופרי מעתיקי וקלקוליו ונוסחאותיו השונות".

והנה בדעתו של בה"ג עצמו במנין המצוות נחלקו הראשונים, ובאחרונים רבו השיטות השונות בדעתו. מטעם זה, מן הראוי היה להדפיס את כל המנין ברצף אחד בלא הפסקות ובלא סימני פיסוק, וכפי שהוא במנין העונשין וברוב מנין העשין, בדפוס וינציה שעל פיו יוצאת מהדורתנו, שכן, פעמים רבות סימני פיסוק יכולים להכריע אם הכוונה למצוה אחת או לשתי מצוות. יש להניח שאותם ההפסקים וסימני הפיסוק הנדפסים בדפוס וינציה בחלק מן העשין ובלאויין, אינם אלא מעשה ידי המביא לבית הדפוס בוינציה.

כפי שהקדמנו לעיל, במהדורה זו אנו מוציאים לאור את הה"ג כפי שהודפס בוינציה וכפי שהוגה ע"י הראש"ט, ואשר על כן הבאנו את המנין עם סימני הפיסוק כפי שהודפסו בוינציה, ועליו, בתוך דברי הה"ג, את הציונים של הראש"ט כפי שהודפסו בוורשא [ולא כהראש"ט עצמו שערך מחדש את מנין המצוות, תקנו והגיהו, ועליו ציין את הערותיו]. אולם כדי שהמעייין יהיה בלתי תלוי בעיונו להפריד בין הדבקים ולדבק את הנפרדים, השתדלנו להדגיש היטב את לשון בה"ג ולהקטין בזה את מעורבותו של הראש"ט בתוך דפוס וינציה, ומה גם שיש דברים שהראש"ט עצמו כתב בחידושים שבסוף המנין דרך אחרת ממה שציין בגוף המנין.

את ההערות והחידושים של הראש"ט על מנין המצוות הדפסנו בדיוק כפי שהודפסו בוורשא בלא שינויים, מאחר שלא בא לידינו שום דבר מכתב היד המקורי של ההערות והחידושים למנין המצוות. אם ימצא בהם המעיין שגיאה, או קיטוע שאינו מסתבר, אולי יוכל לתלותה במדפיסים, אשר ראה ראינו משאר הגהותיו של רבינו שלא תמיד דייקו בשלימות בהדפסת דבריו.

גם בהערות של הראש"ט לגוף המנין לא שינינו הרבה ממה שנדפס בוורשא, כי רק הערות ספורות נוספות כתב הראש"ט על גוף ספר ה"ג דפוס וינציה שהיה לפניו, ולכן העדפנו להשאיר את סימון ההערות כפי שהופיעו שם בוורשא, ולהשלים ביניהם את ההוספות שבמהדורה זו, ובזה יראה המעיין שלא פנים חדשות באו לכאן.

את חלק ההקדמה ומנין המצוות של "נוסחת הילדסהיימר הישראלית" מתוך כת"י מילאנו, הוציא לאור בנו של הרב עזריאל הילדסהיימר (המצויין במהדורתנו רעז"ה – ירושלים), הרב נפתלי צבי (במהדורתנו רנצ"ה), חבר מערכת "מכון ירושלים", אשר הקיף במבוא שלו ובהערותיו את שיטות הראשונים והאחרונים במנין המצוות בהשוואה לה"ג, וציין את מראי המקומות באחרונים השונים שדנו בדברי בה"ג והביאם בקיצור בעת הצורך. מאחר שהעבודה המקיפה כבר עשויה והיא בהישג ידו של החפץ בה, ניתן לנו להצטמצם ולהביא משם הערות וחלקיהן, רק את הנחוץ להבנת פשט דברי בה"ג, או את המתייחסות ישירות לדברי ראש"ט, וכן את הערותיו הספורות של רבי עזריאל הילדסהיימר מברלין.

יש לציין שבמנין המצוות יש הבדלים רבים בין הנוסחה שלפנינו לבין "נוסחת הילדסהיימר", ואם היינו רוצים להשוות בין הנוסחאות, אז היינו צריכים להביא את כל הנוסח משם, ולהשוות לראשונים נוספים, דבר שחורג מן המסגרת שהצבנו במהדורה זו. הבאנו על כן את "נוסחת הילדסהיימר" רק במקום

שהיא מסייעת להבין את נוסחת בה"ג שלפנינו, ואת הדרך להרחבה והעמקה ימצא המעיין באמצעות הערותיו וחידושיו של הראש"ט.

מסיבות טכניות צוינו ההערות שבמנין המצוות לשמאל התיבה או בסוף הענין עליו מוסבת ההערה, להוציא שאר הספר בו צוינו ההערות בדרך כלל לימין התיבה או בראשית הענין עליו מוסבת ההערה.

נושאי כלי הה"ג שבמהדורתנו

את מהדורה זו עיטרנו בהגהות, מראי מקומות, וחידושים קצרים וארוכים מפרי תנובתם של הגאונים: רבי אברהם שמעון טרויב, רבי זאב ליפקין – "בן אריה", רבי דוד לוריא – הרד"ל, רבי יוסף זכריה שטרן, רבי עזריאל הילדסהיימר – מברלין, [ויבדל"ח נכדו הרב עזריאל הילדסהיימר שליט"א – מפתח-תקוה], ורבי ירוחם פישל פרלא, וכפי שנפרט להלן.

הגהות וחידושי רבי אברהם שמעון טרויב – ראש"ט

הגאון רבי אברהם שמעון טרויב זצ"ל תקע"א-תרל"ד, היה רב בקיידאן שבליטא, ונודע כאחד מגדולי חכמי דורו. הוא אשר הכיר ברום ערכו ומעלתו של ספר הה"ג, ונתן דעתו ולבו וכל מאודו לעשות לו אזנים כדי שירבו הנאותים לאורו הבהיר. ספר הה"ג היה חביב עליו מאד, והוא מילא את שולי הספר מדפוס וינציה ש"ח הנז' שהיה ברשותו בהגהות, הערות קצרות רבות ומראי מקומות, ובנוסף לכך כתב גם הערות וחידושים ארוכים על הה"ג בנפרד, וקראם בשם "באר אברהם". בשנת תרל"ה נדפס בוורשא ספר הה"ג כשהוא מעוטר בהערותיו, הגהותיו, וחידושיו הנ"ל – הקצרות בשולי הדפים, והארוכות בסוף הספר. אולם, ראש"ט עצמו כותב בהקדמתו שמפאת טרדות שונות ומצב בריאותו לא הספיק לגמור מחשבתו ולעשות עבודה מושלמת. והדבר אכן ניכר בהגהותיו, וכמו"כ ישנם בספר הנזכר – בעותק של ראש"ט – עוד סימונים רבים ושונים: גרשיים, סימנים דמויי שמש, דמויי זרקא – בין שורות הה"ג, ומהם ניכר שהיה בדעתו להרחיב היריעה בהערות וחידושים רבים נוספים – לא ראינו לנחוץ לסמנם. הערותיו של ראש"ט חשובות, ויש בהן חידושים רבים, ההערות הקצרות הן בבחינת "מועט המחזיק את המרובה", וכפי שמעיר ראש"ט עצמו בהקדמתו: "אך כמעיר ובא רמזתי בהגהות קצרות להוגה בו". כאמור, ההערות הם קצרות, אבל כמעט בכל מראה מקום לש"ס ופוסקים יש גם איזה חידוש קטן – ציון לדעה חולקת או לראשונים ואחרונים שנשאו ונתנו בדברי רבינו בעל ההלכות. ופעמים רבות כאשר על גליון הה"ג העיר ראש"ט הערה קצרה, האריך בה הרבה בחידושו לבאר שיטת הה"ג. במהדורה שלפנינו לא ניכרים שני השלבים – כי ההערה הקצרה נבלעה בחברתה הארוכה.

בעבודתנו השתמשנו גם בדפוס ווארשא הנזכר וגם בכתב היד. לפעמים מצאנו בכתב היד חידושים ושורות שנשמטו מהנדפס, והשלמנו, ומאידך – ישנם כמה הערות וחידושים שנדפסו בוורשא ואינם מופיעים בכתב היד שבידינו, וכפי הנראה מסרם המחבר בנפרד למדפיס בווארשא. ברם, כיון שממקור אחד יצאו הדברים, לא מצאנו לנכון לציין זאת בגוף החידושים, רק בהערות הוספנו: "בנדפס" – כאשר לא מצאנו ההערה בכתה"י. בנדפס נמצאו שיבושים רבים ולפעמים גם משמעותיים – אלו תוקנו ע"פ כתב היד, ובהוצאה זו יוכל הלומד לראות את החידושים כפי שיצאו מידו האמונה של ראש"ט בלא אותם שיבושים שבדפוס ווארשא. התיקונים של ראש"ט לה"ג בהוצאה זו נתחלקו לשלשה סוגים: תיקונים שהנם מוכחים ומוכרחים בוודאות – הוכנסו לגוף הה"ג בלי שהמעין יבחין בכך. תיקונים שנראה שאינם מוכרחים כ"כ וניתן לפרש את לשון הה"ג והמשכו בלעדיתם – צורפו אל שאר הערותיו של ראש"ט, אולי ימצא המעיין דרך אחרת לפרש את הה"ג בלא ההגהה. ותיקונים שנראה שאין להם משמעות עניינית ואשר ראש"ט הגיהם לפי דעתו (ובדפוס וורשא נכנסו לגוף הה"ג ללא סימן היכר) – הוקפו כאן בתוך חצאי לבינה – כפי המקובל היום, ואת מלות הה"ג בין חצאי עיגול, והבוחר יבחר.

עוד בטרם הניף ראש"ט את ידו בהגהותיו על הה"ג, היו כבר בדפוס וונציה מספר הגהות במוסגר, וניתן לזהותם באשר בדרך כלל קדמו להם ר"ת: ג"א = גירסא אחרת, או, נ"א = נוסח אחר, ס"א = ספרים אחרים, והשארנו אותם כפי שהיו במקורם.

מראי המקומות, ההערות והחידושים של ראש"ט הובאו במהדורה זו בשלמותם ללא השמטות כלל, שכן ראש"ט היה הראשון שהניף ידו לסקל ולנפות את הה"ג וטרח ויגע רבות על הוצאתו לאור עולם. בהגהותיהם של הבן-אריה, הרד"ל, הרעז"ה ואחרים השמטנו את אותם הערות והגהות שהן זהות ואין בהם תוספת על מה שכתב ראש"ט.

הגהות וחידושי רבי זאב וואלף ליפקין – "בן אריה"

הגאון רבי זאב וואלף ב"ר אריה ליפקין זצ"ל, תק"מ-תרי"ח, אביו של הגאון הנודע רבי ישראל סלנטר זצ"ל מייסד "תנועת המוסר", היה מגדולי גאוני זמנו, שימש כרב ואב"ד בגולדינג שבקורלנד ובטלו שבליטא, ונדפסו הגהותיו על הש"ס וכן ספרו "חידושי זאב בן אריה", הוא מחברם של "הגהות וחידושי בן אריה" שלפנינו. לפניו היה ספר ה"ג דפוס זאלקווא תקע"א, אשר נוסחו זהה לדפוס וונציה – עם טעויות דומות. מעטות וקצרות הם ההערות שהעיר ה"בן אריה" בגוף הספר בצדו, רוב הערותיו וחידושיו נכתבו על גליונות נפרדים – עם סימון אליהם ע"י אותיות בגוף הספר. במהדורתנו צירפנו את ההערות שנכתבו בגוף הספר עם ההערות שנכתבו על הגליונות בלא שציינו זאת, אולם המעיין יוכל להבחין בזאת, באשר החידושים ארוכים יותר. הערות וחידושי ה"בן אריה" בהירים מאד ומסייעים רבות להבנת שיטת הה"ג והמסתעף. הגאון בעל "בן אריה" לא הספיק להשלים מחשבתו ולכתוב את חיבורו על כל הה"ג. מהלכות הלואה ועדות ניכר הדלדול בחידושים, ומהלכות שבועה ואילך כתב רק את הערותיו הקצרות בצידי הה"ג, ואף הן מעטות ביחס להלכות שקדמו להם.

בכתב היד שעל צידי הה"ג מקצת ההערות אינן ניתנות לפענוח ולפעמים רק מילים ספורות מתוכן, והסתום בהן רב על המפורש, ובכדי שלא להכביד על המעיין – השמטנום לגמרי. למראי המקומות שכתב בחידושו נוספו אחריו מ"מ נוספים, והבאנו גם אותם בין חצאי עיגול. נינו של ה"בן אריה" הגה"צ רא"א דסלר זצ"ל בעל "מכתב מאליהו" העתיק ויגע בסידור החיבור, וכפי שמספר בנו הרה"ג רבי נחום זאב דסלר שליט"א מרבני קליבלנד בארה"ב, אשר מסר לנו את הכת"י, ואף כיבדנו בדברי הקדמה מיוחדים על זקנו הגדול וחיבורו ה"בן אריה" על הה"ג.

הגהות רבי דוד לוריא – הרד"ל

כאשר מהדורתנו זו כבר היתה מודפסת, הגיעה לידינו חמדה גנוזה, הגהותיו והערותיו של הגאון רבי דוד לוריא – הרד"ל, על הה"ג. מקומן הראוי להם בודאי בגוף הספר, אך מחוסר אפשרות נאלצנו להדפיסם בנפרד בסוף הספר, והמעייין יקחם משם.

הגאון רבי דוד לוריא – הרד"ל, תקנ"ח-תרט"ז, נודע בשערים כאחד מגדולי גאוני ישראל בדורו ומחשובי המחברים, רבה של בוחוב'ישן. כתב עשרות ספרים בכל מקצועות התורה, ואחדים מהם נדפסו, ומהם: הגהות וחידושים על הש"ס, הגהות על ביאורי הגר"א, ביאור על התוספתא, ביאור רחב על פדרי"א, ביאור על מדרש שמואל, ביאור והגהות על פדרי"כ, נפש דוד על זוהר, שו"ת רד"ל, ועוד. הגהותיו מצטיינות בחשיבותם ויחודיותם.

הגהות וחידושי הרד"ל שלפנינו – אינם כתובים בכתב ידו, אלא הם העתקה מכתב ידו, ובשער הספר דפוס זלקווא תקע"א כתוב: "ההגהות העתקתי מבה"ג של הה"ג מוהר"ר דוד לוריא שהי נרשם בכת"י". ההגהות והחידושים נחלקים לשני חלקים: מראי מקומות, וחידושים. כמעט כל מראי המקומות צוינו כבר ע"י ראש"ט – וכדי להמנע מכפילות לא העתקנום. כתב היד קטן מאד וקשה היה לפענוח, השתדלנו להעתיקו בדייקנות ולהשלימו – עד היכן שידינו מגעת, אך למרות כל מאמצינו נשארו מלים שלא ניתן היה לפענחם. עותק הספר עם ההגהות נמצא בספריית ישיבה-אוניברסיטה בניו-יורק, וישר כחם שהעמידו לרשותנו את הצילום והרשות להדפסה.

פירוש רבי עזריאל הילדסהיימר – רעז"ה

הגאון רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל, תק"פ-תרנ"ט, נודע כאחד מגאוני הדור וממנהיגי יהדות אשכנז, ראש וראשון לכל פעולה של היהדות החרדית בזמנו, רב ואב"ד באייזנשטט ובברלין, מחברם של ספרים

תורניים ובהם שני חלקי שו"ת על ד"ח שו"ע; וכן שני כרכים חידושים על הש"ס שי"ל ע"י "מכון ירושלים". בשנים תרמ"ח-תרנ"ב הו"ל בברלין את ס' "הלכות גדולות" מתוך כתב יד עם הגהותיו המחכמות.

שתי מהדורות שמשו לנו כמקור להגהות רעז"ה על הה"ג. האחת שיצאה לאור בברלין בשנים תרמ"ח-תרנ"ב ע"י הגאון רעז"ה זצ"ל – מתוך כתב יד רומי-וואטיקאן, והשניה אשר יצאה לאור בירושלים בשנים האחרונות ע"י נכדו – הנושא את שמו – הרב עזריאל הילדסהיימר שליט"א – רעז"ה י-ס, מתוך כת"י מילאנו. שתי הנוסחאות הנ"ל אינם כנוסחת הה"ג שלפנינו, יש בהן הרבה הוספות ממה שנשאלו הגאונים, וכן עניינים נוספים שאינם לפנינו. ולהיפך, יש גם מעט עניינים שמופיעים בנוסחתנו ואינם שם, והדברים ידועים.

בהביאנו "נוסחת הילדסהיימר" בסתם, הכוונה היא שלא נמצא הבדל בין כת"י רומי-וואטיקאן לבין כ"י מילאנו. לפני רעז"ה י-ס היו כתבי יד נוספים המבוססים בעיקר על קטעי ה"גניזה". לא הבאנו בצורה שיטתית את ההבדלים בין הנוסחאות השונות, רק במקום שנוסחתנו מוקשית, או במקום שיש נפק"מ לנידון של נושאי הכלים. הנוקק לדקדוקי לשון נוספים יוכל לעיין במקור.

סוג הערותיהם של הרבנים לבית הילדסהיימר שונה במקצת מהערותיהם של ראש"ט וה"בן-אריה". רעז"ה מברלין (רעז"ה) התרכז בעיקר בשני דברים, השוואת נוסח הה"ג לנוסח התלמוד ושאר הראשונים והשוואת דעתו לדעותיהם, ומדי פעם גם מבאר את שיטת בה"ג כשזו נראית כבלתי מובנת. גם נכדו (רעז"ה י-ס) אינו מטפל בבירור הסוגיות אלא מרבה להביא מובאות מדברי הגאונים – וכן מהראשונים שהביאו את דברי הה"ג באופן קצת שונה מאשר הוא לפנינו, או שהביאו משמו דברים שאינם לפנינו. פעמים רבות כאשר ראש"ט ורעז"ה הסתפקו במקור דברי הה"ג ובמראה המקום – הובאה הלשון עצמה ע"י רעז"ה י-ס, ואף אנחנו הבאנוה בכדי להקל על המעיין, ובפרט כאשר הלשון היא מספרים שאינם מצויים בידי כל אחד.

שלא כבהגהות ראש"ט, ה"בן אריה" והרד"ל, בהערות הרבנים הילדסהיימר היה מן ההכרח לברור ולהביא רק חלק מן ההערות, גם מפני ריבויים, וגם משום שהם נכתבו כאמור על נוסח שונה של הה"ג, בחרנו רק את ההערות המסייעות ללמוד בהבנת לשון הה"ג ופשט דבריו, או שמאירות את הכתוב מתוך השוואה למקורות אחרים. בהשוואת הגירסאות הנוגעות לשמות בעלי המימרא – הבאנו את ההערה כאשר בעלי המימרא הם מהמצויים בש"ס, שלפעמים שינויי גירסאות יכולים להבהיר את דעת בעלי המימרא או ליישב סתירות.

הגהות רבי יוסף זכריה שטרן – ריז"ש

הגאון רבי יוסף זכריה שטרן זצ"ל – ריז"ש, תקצ"א-תרס"ד, רבה של שאוועל וחתנו של רבי מרדכי גימפל יפה מרוז'נאי. גאונה וגדול פוסקיה של ליטא, ומגדולי הבקאים בדורות האחרונים. מחברם של עשרות ספרים, אשר רק מעטים מהם נדפסו, ד"ח שו"ת וחידושים על הש"ס, ובע"ה אחדים מחיבוריו יראו אור במסגרת "מפעל תורת חכמי ליטא" שע"י "מכון ירושלים". הגריז"ש הרבה להגיה ולהעיר על ספרים, וידועים לנו למעלה ממאה חיבורים אשר הגהותיו מעטות אותם.

את הספר "הלכות גדולות" עם הגהות הגריז"ש קבלנו ממכובדנו הגאון רבי רפאל יצחק רייכמן שליט"א ראש כולל "מאה שערים", יישר כחו ותודתנו על כך.

הגהות רבי ירוחם פישל פרלא – רי"פ

הגאון רבי ירוחם פישל פרלא זצ"ל – רי"פ, תר"ו-תרצ"ד, נודע בעולמה של תורה כאחד מגאוני הדור הקודם והתפרסם בבקיאותו הנדירה בכל מכמני הספרות התורנית, וקנה לו שם בספרו הענקי והמקיף על ספר המצוות לרס"ג שי"ל בווארשא תרע"ד. היתה לו ספריה גדולה במיוחד, ועל רבים מהספרים רשם את הגהותיו והערותיו המאלפות בשולי הגליונות, חלקם התפרסם בקבצי "נועם" שי"ל בירושלים.

במהדורה שלפנינו אנו מדפיסים את הערותיו מתוך כתב ידו שרשם בשולי ספר "הלכות גדולות" – דפוס ווארשא. ספריית הגרי"פ נרכשה ע"י הגאון רבי מנחם מנדל כשר זצ"ל עורך "תורה שלמה" ועוד. את הספר "הלכות גדולות" עם הערות הגרי"פ העמיד לרשותנו חתנו של הגר"מ כשר הרב ד"ר אהרן גרינבוים זצ"ל מראשי הגוינט, ומידידו הדגולים של "מכון ירושלים".

"שונה הלכות" לרבי שלמה שלם

כאן המקום להזכיר את הספר "שונה הלכות" [אמסטרדם תקכ"ב] שעל ספר ה"ג, לגאון רבי שלמה שלם זצ"ל רבה של אמסטרדם, והוא חיבור גדול ומיוחד על הספר, אשר חיברו אחד מגדולי ואדירי דור דעה. אלא שחיבור זה משום גודלו והיקפו, ומפני שערך ומסודר במערכות ארוכות, וגם אינו על כל ה"ג, אלא דן בארוכה בסוגיות ועניינים שונים שבו, מעמיק ומפלפל בבקיות עצומה, ואף משלב בתוך דבריו מתשובותיו וביאוריו בסוגיות שבש"ס. משום כך ברור לנו כי חיבור זה צריך להישאר בפני עצמו ואין לשלבו במסגרת של מהדורתנו. [בספרייתי עותק מיוחד של ה"שונה הלכות" שהיה שייך לגאון רבי חיים מוואלוז'ין, ובסופו של הספר נכתב: "מתנה נתונה הספר הלז מאת אדונינו הרב הגאון האמיתי החסיד המפורסם כבוד מהור"ר חיים אבי"ד דק"ק וואלוז'ין לנכדו המופלג החכם כמוהר"ר יוסף בהנגיד המפורסם מהור"ר מרדכי מלידא הסמוך לק"ק ווילנא הבירה, הכ"ד הכותב בחיפזון אלי" יצחק בהנגיד מהור"ר מרדכי מלידא" — הנגיד מהור"ר מרדכי מלידא, הוא רבי מרדכי קמינצקי בעלה של מרת חסה בתו של רבנו הגר"ח מוואלוז'ין].

ברכת התודה והיקר לשותפים ומתעסקים בהוצאת הספר:

עורך הספר ומסדרו, אחד מתלמידי החכמים ונקיי הדעת שבירושלים, אשר עשה מלאכת הקודש באמונה, בטוב טעם ודעת. הוא שערך את פנים הספר ואת הפירושים, ואף הגיה את הספר. ת"ח זה מבקש להישאר בעילום שם. זכות רבינו המחבר, וזכות גאוני ישראל מפרשי ומגיהי הספר, תעמוד לו ולביתו עד עולם.

הרב חיים אייזנשטיין שסידר את הגהות והערות הרד"ל, וסייע בהגהת הספר. עורכי המפתחות הרב מיכאל לורנצי והרב חיים וענונו מלומדי הכולל של ישיבת הכותל.

הרב נפתלי צבי הילדסהיימר מרכז המערכת, הרב יצחק פנט מנהל ההוצאה לאור, הר' מרדכי קוביצ'ק ממנהלי הדפוס שע"י המכון, והר' יצחק לוי מעובדי הדפוס — על מסירותם וטוב טעמים. הרב הגאון רבי נחום זאב דסלר שליט"א מקליבלנד שמסר לנו את כתה"י של זקנו הגדול ה"בן אריה" על ה"ג, ועל סיועו למכון.

הרה"ג רבי עזריאל הילדסהיימר שליט"א אשר איפשר לנו את השימוש בשתי "מהדורות הילדסהיימר" ובכת"י מהם נדפסו.

הרב הגאון רבי רפאל יצחק רייכמן שליט"א שמסר לנו את הגהותיו של הגאון רבי יוסף זכריה שטרן, הנהלת "מכון תורה שלמה" בירושלים מהם קיבלנו את הגהות הגר"פ פרלא, הנהלת הספריה הלאומית בירושלים מהם קיבלנו את צילום דפוס ויניציה עם כת"י הגר"ש טרוב, והנהלת ספריית ישיבה-אוניברסיטה בניו-יורק מהם קיבלנו את צילום הגהות הרד"ל.

לכולם תודה ויקר.

יוסף בוקסבוים

מנהל מכון ירושלים